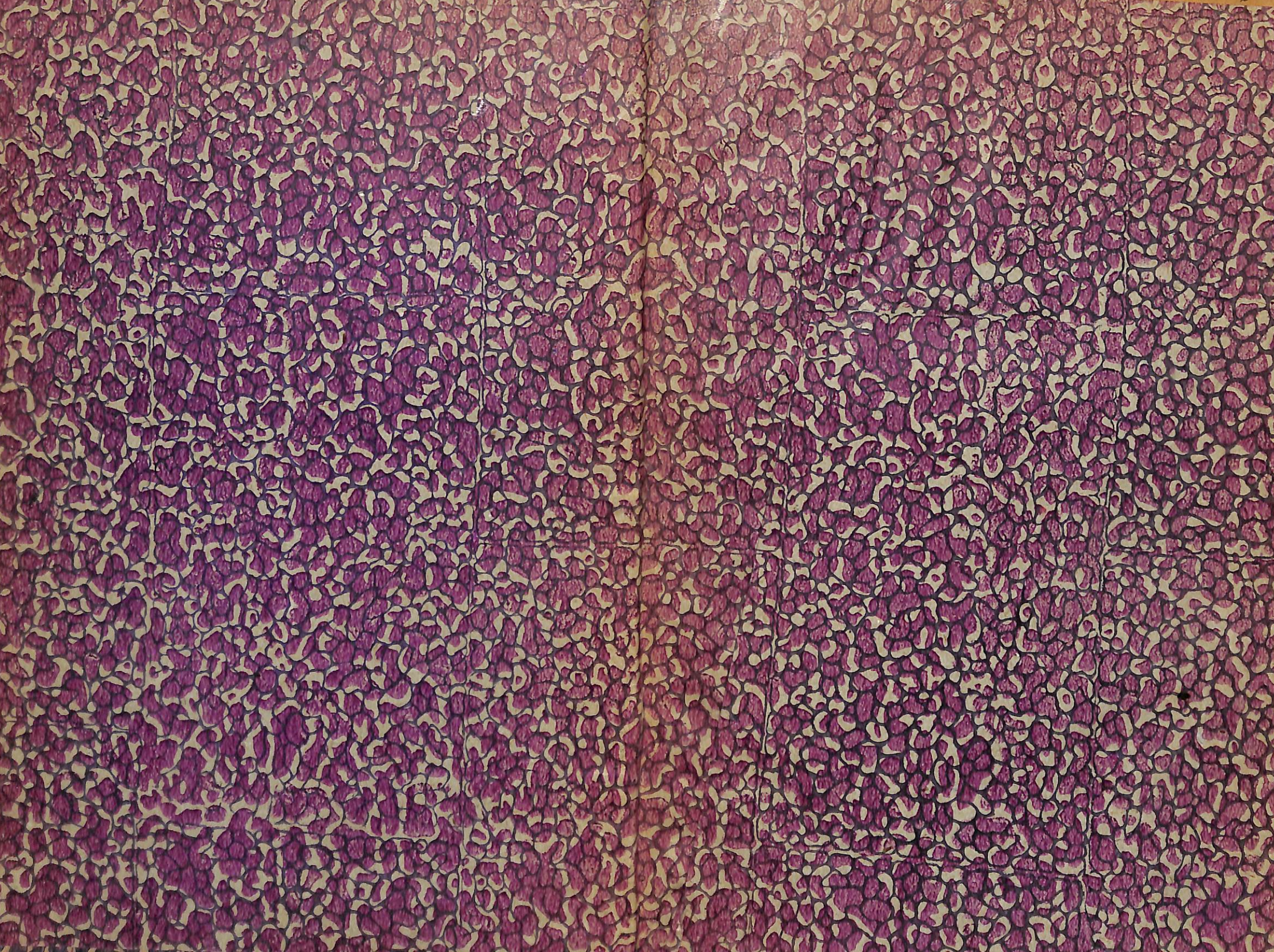

488

2(01)
S-99

03 AUG 2009

Զյծւ.

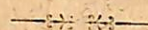
ԳՄ

ԿՐՕՆԻ

ԵՒ

ԿՐՕՆԻ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ

ԷՈՒԹԻՒՆԸ

Ը Ս Տ

ՏՐԵՕԼԶԻ

ՓՈԽԱԳՐԵՑ

ԵՐՈՒԱՆԿ ՎԱՐԿԱՊԵՏ

Արսասյամ Արարատ ամսագրից

Կ/366

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

Տպարան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի

1907

H 3-387a

2101

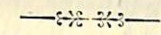
S-99

ԿՐՕՆԻ

ԵՒ

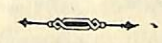
ԿՐՕՆԻ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ

ԷՈՒԹԻՒՆԸ

Ը Ս Տ

ՏՐԵՕԼՁԻ

ՓՈՒԱԿՐԵՑ

ԵՐՈՒԱՆԿ ՎԱՐԿԱՊԵՏ

Արսասպած Արարաւ ամսագրից

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

Տպարան Մայր Աթոռոյ Մրբոյ Էջմիածնի

1907

1712

ԿՐՕՆԻ ԵՆ ԿՐՕՆԻ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԷՌՆԹԻՒՆԸ

Ըստ Տրեյլի *.

Ներածութիւն. Կրօնի գիտութիւնը միւս բոլոր քաղաքակրթական գիտութիւնների նման այն գոյությունը ունի, որ նրա հիմնական նախադրեալները սկզբից և եթ պէտք է որոշել, որովհետև նրանցից է կախուած այդ գիտութեան ամբողջ կազմութիւնը: Խնդիրն այն է թէ ինչպէս պէտք է ըմբռնել մարդկային հոգու բոլոր խոշոր քաղաքակրթական ստեղծագործութիւնները. արդեօք նորա հոգու ինքնուրոյն, անկախ ունակութիւնների և ուժերի զարգացման և ներքին անհրաժեշտութիւնից առաջ եկող մըտածմունքների ու արժէքների հետեանք են, թէ հոգին ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի ֆորմալ կարողութիւն, որի շնորհիւ արտաքին իրական երևոյթները ըստ կարելւոյն իրական կերպով ըմբռնուելուց յետոյ, բնական կապակցութեան մէջ են դրուում և այդ բնական զուգորդութիւնը ծառայեցնում են ինքնապահպանութեան և ցեղական յառաջադիմութեան մարդկային նպատակներին: Առաջին դէպքում մեր առաջ կլինին բանականութեան խորհրդաւոր, սկզբնական և միշտ յառաջադիմող ունակութիւններ և ձգտումներ, որոնց զարգացմամբ գոյանում են քաղաքակրթական մեծ ստեղծագործութիւնները՝ ընտանիք, պետութիւն, հասարակութիւն, իրաւունք, գեղարուեստ, գիտութիւն, կրօն և բարոյականութիւն: Երկրորդ դէպքում մեր առաջ է միայն արտաքին աշխարհի առարկայական

40490-63

*) Wesen der Religion und der Religionswissenschaft von Ernst Troeltsch=(Kultur der Gegenwart, Hrsg. von Paul Hinneberg; Teil I. Abteilung IV, Die Christliche Religion. Berlin und Leipzig, 1906. S. 461—491).

փաստերի կանոնաւոր և միատեսակ զուգորդութիւնը, իսկ ներքին աշխարհում չունենք մենք և ոչ մի գաղտնիք. այստեղ ամբողջ ձգտումն է այդ կանոնաւորութիւնը ճանաչել և մարդկային ցեղի պահպանութեան համար ծառայեցնել: Առաջինը իդէալիստական ըմբռնումն է, որը հոգուն որակական ստեղծագործող ոյժեր և առանձնաշատուկ հոգեւոր արժէքների յառաջացումն է վերադրում, իսկ վերջինը պողիտիլիստական հասկացողութիւնն է, որը ամենից առաջ միայն հաստատուն իրողութիւնները և ներանց օրինական զուգորդութիւնն է ճանաչում և ապա այս իրողութիւնները յանձնում է կամքին կարգաւորելու, որի ժամանակ սակայն միակ արժէքը դարձեալ մարդկային կեանքի պահպանութիւնն ու կատարելագործումն է: Կան նաև ուրիշ ըմբռնումներ, որոնք կամենում են ազդեցութիւն ձեռք բերել կրօնի գիտութեան մէջ, բայց նոքա արժէք չունին և սկզբից և եթէ պէտք է որոշուի, թէ վերև յիշուած երկուսից ո՞ր հասկացողութեան նախադրեալներին է հետևում կրօնի գիտութեամբ զբաղուողը կամ կրօնի էութիւնը բացատրողը: Այդպիսի որոշման համար նշանակութիւն ունի այն անձնական համոզումը, թէ հոգեւոր կեանքի մէջ կան բոլորովին առանձնայատուկ, նոր իրողութիւններ առաջ բերող ոյժեր, կամ այն հիմնական դաւանանքը, թէ իսկական գիտութիւնը միայն հաստատուն իրողութիւնների օրինական կապակցութիւնն է և հոգին միայն այն չափով անկախ է ու ինքնորոշման տէր, որչափ որ այդ չի հակասում վերևի հիմնական նախադրեալին. իսկ ինչ որ դրանից աւելի է, լոկ մարդկային երևակայութեան անարժէք ծնունդ է:

Մեր այս համառօտ ակնարկը հետևում է բացարձակապէս իդէալիստական աշխարհայեացքին և մերժում է պողիտիլիստականը, որովհետև քաղաքակրթութեան իդէալական բովանդակութիւնների (Inhalt) իրական տպաւորութիւնը հակառակում է այդպիսի ըմբռնման, որովհետև նրա հիմնական դաւանանքը մի նատուրալիստական նախադրեալ է, առանց ստիպողական հիմնաւորման, որը դեռ

արտաքին աշխարհի համար էլ միակ անվիճելին չէ, և վերջապէս որովհետև պողիտիլիզմը հակասում է իրեն, ընդունելով հոգու աւտոնոմիայի և ինքնորոշման մի որոշ, թէև չնչին չափ. դրանով նա միանգամայն ցոյց է տալիս, որ անհնար է բոլորովին ուրանալ այն հոգեւոր, շատ աւելի հարուստ իրականութիւնը, որ աշխատել է նա ամեն կերպ ոչնչացնել և աննշանակ ցոյց տալ:

Այդ պատճառով էլ պէտք է կրօնի պողիտիլիստական տեսութիւնը մերժել, որը կրօնի մէջ էլ ուրիշ ոչինչ չէ տեսնում, բայց եթէ մարդկային մտածողութեան գործունէութիւն՝ արտաքին երևոյթները զուգորդելու և այդպիսի ծանօթութիւնները մարդկային անհատական և տեղական նպատակների համար գործադրելու: Այդպիսով կրօնը դառնում է մարդկային նախնական մտածողութեան արդիւնք, երբ մարդկութիւնը զուրկ արտաքին իրակաշունթեան իսկական գիտական մեկնութիւնից, ջանք է գործ դնում իւր նախնական պարզ մտածողութեան միջոցով այդ իրականութիւնը բացատրել, ստեղծում է անձնաւորեալ աստուածներ (որովհետև ուրիշ կերպ մտածել դեռ չէ կարող) և այդ աստուածներին դարձնում է մարդկային նպատակներին ոյժ ու զօրութիւն տուող և նրանց իրագործումը ապահովեցնող. կրօնն ուրեմն մի տեսակ նախնական պարզ գիտութիւն է, որ անխուսափելիօրէն պիտի գոյութիւն ունենայ մարդկային մտածողութեան այդ նախնական շրջանում և նոյն իսկ օգտակար էլ է, բայց որը իսկական գիտութեան առաջ գալով հետզհետէ չբանում է: Կրօնի գիտութիւնն էլ այդ պատճառով դառնում է այս դէպքում միայն մարդկային նախնական մտածողութեան զարգացման պատմութեան մի ուսումնասիրութիւն, իւր սկզբնաւորութիւնից սկսած մինչև դրական գիտութիւն դառնալն ու գիտական բարոյագիտութիւն յառաջ բերելը: Դրական գիտութեան պարտքն է ուշադրութիւն դարձնել ուրեմն կրօնի սկզբնաւորութեան, նրա սոցիալական գործունէութեան, առանց որի նա այնպիսի մեծ ազդեցութիւն ձեռք բերել չէր կարող,

և վերջապէս նրա ոչնչացման՝ կազմալուծման վրայ:

Այս տեսութեան մէջ ամենից առաջ անկարելի է ընդունել այն նախադրեալը, որի վրայ կառուցուած է ամբողջ շէնքը: Մարդ ազատութիւն պէտք է ունենայ կրօնի էութիւնն ըմբռնելու համար, իսկ այդ տեսութեան մէջ արդէն սկզբից և եթ յայտնի է, թէ ինչ է կրօնը: Այս տեսութեան համար չկայ ուրիշ ոչ մի հոգևոր գործունէութիւն, բայց եթէ զուգորդող մտածողութիւնն և այդ մտածողութեան գործադրութիւնը մարդկային ցեղի ինքնապահպանութեան կամքի միջոցով: Կրօնն էլ ուրեմն այդպիսի մի մտածողութիւն պիտի լինի, միայն սկզբնական մարդկային մտածողութիւնից յառաջ եկած, անձնաւորեալ պատկերացումների շրջանը դեռ չանցած և դեռ ևս չսովորած մարդկային նպատակները զանազանել նրանց նկատմամբ բոլորովին անտարբեր տիեզերքից: Այս ըմբռնումը մերժելով և ընդունելով, որ անկարելի չէ առանձնայատուկ որակական հոգևոր ընդունակութիւնների ու բովանդակութիւնների գոյութիւնը, միջոց է տրւում ճանաչելու, որ կրօնը իւր ծագմամբ, զարգացմամբ ու կազմալուծմամբ միայն մի պատմական, անցողական պրոբլեմ չէ, այլ իւր ներքին բովանդակութեամբ և քաղաքակրթութեան նըկատմամբ ունեցած նշանակութեամբ կարող է մշտական և իրական լինել: Եթէ այդպէս է, չի կարելի ուրեմն առանց այլևայլութեան, առանց մանրամասն վերլուծութեան ենթարկելու իմանալ և ըմբռնել, թէ ի՞նչ է կրօնը իսկապէս: Եւ այդ պատճառով էլ նրա էութիւնը կարելի է ճանաչել գլխաւորապէս իրենով, քննելով ու համեմատելով իւր իսկ վկայութիւնները իրեն մասին: Հետախուզողի ձեռք ու ոտքը այստեղ արդէն կապուած չէ. նա սկզբից և եթ չգիտէ, թէ ինչ չէ կարող լինել կրօնը. նրան անյայտ է, թէ նա չէ կարող ամենևին այն լինել, ինչ որ ինքը ցոյց է տալիս: Վերլուծութիւնը կապուած չէ մի արդէն պատրաստի հաստատուն աշխարհայեացքի հետ, որի համաձայն և պէտք է կրօնի ըմբռնումը կարգաւորել, այլ նիւթից իրենից պէտք է տեղեկութիւն ստացուի իւր

էութեան մասին, և այդ միջոցով պէտք է պարզուի, թէ ի՞նչ է այն ըստ իւր գիտակցութեան:

Այդ բանի պարզուելուց յետոյ է միայն գալիս երկրորդ հարցը՝ թէ ի՞նչպէս է տեղաւորում այս առանձնայատուկ էութիւնը միւս իրականութեան մէջ, արդեօք համաձայն է նրան և ի՞նչ փոփոխութիւններ պիտի կրէ դեռ ևս: Գլխաւորապէս պողիտիւիզմի շնորհիւ հաւաքուած փաստերի անագին կոյտը իսկական հետազոտութեան համար միայն նիւթ կարող է ծառայել և գլխաւոր հարցն է դառնում այժմ, թէ իսկապէս ո՞րն է կրօնականը այդ ընդհանուր անուամբ կրօն կոչուող խիստ խայտաբղէտ և զանազանակերպ երևոյթների մէջ, ի՞նչպէս պէտք է գըտնել զուտ կրօնականը և ի՞նչպիսի նշանակութիւն է ստանում, զարգացման խորութիւն ու հետեւանքներ յառաջ բերում այս կրօնականը իւր պատմական ծաւալման ընթացքում: Ապա նոր գալիս են միւս հարցերը՝ նրա բովանդակութեան ճշմարտութեան, զարգացման օրէնքների ու նպատակների մասին և վերջապէս նրա յարաբերութիւնը քաղաքակրթական միւս երևոյթների հետ:

Առհասարակ պէտք է հեռու մնալ այս կամ այն մետաֆիզիքական գաղափարը սկզբից և եթ, առանց քըննութեան, հոչակելու իբրև կրօնական ճշմարտութիւն, մանաւանդ որ մեր ժամանակում այդպիսի մետաֆիզիկական շատ սառն և անտարբեր կերպով է ընդունում և գիտութիւնն աշխատում է գլխաւորապէս իրականը, թանձրացեալն ու փորձի ենթական շինել ուսումնասիրութեան նիւթ, այս դէպքում ուրեմն կրօնական երևոյթները: Այդ է պատճառը, որ կրօնի փիլիսոփայութիւնը դարձել է այժմ՝ կրօնի գիտութիւն, մետաֆիզիքայի ճիւղը՝ կրօնական գիտակցութեան իրողութիւնների անկախ ուսումնասիրութիւն, բարձրագոյն գիտութիւնը՝ մի նոր մասնաւոր գիտութիւն: Պողիտիւիզմն էլ իւր կողմից մեծ օգնութիւն է մատուցել այսպիսի գրութիւն յառաջ բերելուն, ցոյց տալով որ մետաֆիզիքական կրօնի փիլիսոփայութիւնը իսկապէս զօրեղ կենսունակութիւն ունեցող կրօնական գա-

զափարնների նսեմացումն է միայն: Այդպիսով երկու կողմից էլ ազատութիւն պիտի տրուի կրօնի գիտական հետախուզութեանը, որպէս զի հնարաւոր լինի պարզել, թէ ինչպիսի առանձնայատուկ որակական հոգեկան կարողութեան արդիւնք է կրօնը և ինչպէս է պատկերանում այն իւր սեպհական գիտակցութեան ու կամքի մէջ:

I. ՊԱՐԶ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ԵՆԹԱՐԿՈՒՄԻ ԿՐՕՆ

Այս հարցերի պատասխանը տալու համար ամէնից առաջ հարկաւոր է մի այնպիսի անկախ հայեացք ձեռք բերել կրօնի վրայ, ուր դեռ ևս գիտական համեմատութիւններն ու բացատրութիւնները, զուգորդութիւններն ու հետևութիւնները դեր չեն խաղում ամենևին և ուր որ դեռ հնարաւոր է առարկային իրեն խօսեցնել: Բայց այդպիսի դրութիւն ստեղծելն էլ շատ դժուար է, որովհետև ամենանախնական կրօնն էլ ճիշտ այն ձևով շարկապուած է նախնական գիտական մտածողութեան հետ, ինչպէս որ իւրաքանչիւր կուլտուրական կրօն կապուած է իւր շրջանի բարձրագոյն կուլտուրայի մտածողութեան՝ փիլիսոփայութեան և տիեզերքի բացատրութեան հետ: Թէև կրօնը կապակցուած է լինում նաև բարոյական, գեղարուեստական, իրաւական, քաղաքական և սոցիալական ըմբռնումների հետ, բայց այստեղ կրօնականը ջոկելը սովորաբար շատ աւելի հեշտ է, քան թէ երբ կապուած են լինում Աստուծոյ գաղափարն ու տիեզերքի բացատրութիւնը: Եթէ գիտութեան էութիւնն է զանազան ձևերով համեմատել, յարաբերել կամ զուգորդել և այդպիսով ընդհանուր գաղափարներ յառաջ բերել, որոնց միջոցով հնարաւոր է դառնում լուսաւորել և ճիշտ կերպով ըմբռնել առանձին երևոյթները, այն ժամանակ գիտութեան ազդեցութիւնից դեռ ևս ազատ կրօնի էութիւնը պէտք է լինի, որ նա նախ կերպով, առանց համեմատութիւնների

և յարաբերութիւնների հետևի կրօնական գաղափարի անմիջական մղմանը: Կրօնի անմիջական, նախ երևոյթները պէտք է ուրեմն այնտեղ որոնել, ուր դեռ ևս զարգացած չէ գիտութեան ձգտումը և չեն հետաքրքրում ընդհանուր կապակցութիւնները, այլ միայն այն չափով հետաքրքրութիւն կայ կեանքի ու մտածողութեան միւս երևոյթների նկատմամբ, որչափ անհրաժեշտ է այն՝ նըրանց վրայ ազդեցութիւն գործելու և տիրապետելու համար. պէտք է մանաւանդ այնտեղ որոնել, ուր գոյութիւն ունի մի զօրեղ կրօնական զգացումն: Կրօնական գաղափարների հսկայական ստեղծագործութիւնը պէտք է յառաջ եկած լինի մի շատ զօրեղ նախ ներքին մղումից մեզ անծանօթ նախամարդկութեան մէջ. այդ պատճառով էլ դեռ ևս հնարաւոր է ընդունել պարզ կրօնական գաղափարներ այնտեղ, ուր այդ ձգտման վերջին մնացորդները դեռ չեն անհետացել: Այս բանին վկայ կարող են լինել իսկական նախնական վիճակի մէջ մնացած ազգերը և հնագէտների ու բանասէրների գիւտերի շնորհիւ մեզ մատչելի դարձած պատմութեան հնագոյն շրջանները: Բայց այստեղ էլ շատ զգոյշ պէտք է լինել անձնաւորող մտածողութիւնն ու առասպելը իսկական կրօնի հետ չզիոթելու և ամեն կրօնական ծէս ու սովորոյթ իբրև կրօն չբացատրելու համար: Ամեն հասկացողութիւն անտեսանելի և իրականութեան վրայ ազդեցութիւն ունեցող ոյժերի մասին կրօնական չէ ըստ ինքեան: Կրօնական նշանակութիւն է ստանում այն միայն սրաշտամունքի մէջ, իսկ պաշտամունք յառաջ է գալիս միայն այնտեղ, ուր այդ ոյժերը որևէ կերպով յայտնագործում են իրենց մարդկանց և այդպիսով պաշտամունքի առարկայ դառնում: Որոշ իրողութիւններ և տպաւորութիւններ են պէտք, որպէս զի յառաջ գայ այն կրօնական հայեացքը, թէ այս ինչ կամ այն ինչ զօրութիւնը կրօնական նշանակութիւն ունի և կամենում է ժամանակաւոր կամ յարատև կրօնական յարաբերութեան մէջ մանել մարդկանց հետ:

Ուրեմն ինչ չափով որ այս յայտնութեան հաւատը և նրա հետ կապուած պաշտամունքը զօրեղ, պարզ և անմիջական ներքին իրականութիւն են դառնում, այն չափով միայն կարելի է խօսել նախ կրօնի մասին և մենք մօտենում ենք նրան այնքան, որքան յոյս ունինք պաշտամունքը և նրա նախորդ ու հետեորդ զգացումները ըմբռնելու: Պաշտամունքի, աղօթքի և արարողութիւնների մէջ է թագնուած պարզ կրօնական ըմբռնումը, եթէ նորա սովորական չեն դարձել և իբրև սովորոյթ չեն գործադրուած: Այդ պատճառով էլ կրօնի զուտ ազգագրական և մարդաբանական հետազօտութիւնը շատ մեծ չափով կարող է աչքը սրել, որովհետև այստեղ գիտական հետաքրքրութիւնն ու արուեստը գեռ շատ քիչ է զարգացած, թէև պէտք է միշտ զգուշութեամբ օգտուել նախ կրօնի համար նրա տուած ցուցումներից: Առասպելական մտածողութիւնն էլ մի տեսակ գիտութիւն է, որ յաճախ կարող է և հետամուտ է գեղարուեստական երևակայութիւն (Phantasie) դառնալու, որ իւր երկու ճիւղաւորութիւններով էլ մեծ ազդեցութիւն է գործել կրօնի վրայ. բայց նրա կապակցութիւնը շատ էլ ամրակուռ չէ և այդ պատճառով էլ հեշտ է այստեղ պարզ կրօնական հասկացողութիւնների կազմակերպութիւնը:

Ապա պարզ կրօն գտնել կարելի է այն բոլոր մեծ, յատկապէս կրօնական անձնաւորութիւնների մէջ, որոնք մեծ մասամբ ժողովրդների այն դասերից են դուրս գալիս, որ գեռ ևս դուրս է գիտութեան ազդեցութեան շրջանից և որոնց ամբողջ կեանքն ու գործունէութիւնը ուրիշ ոչինչ է, եթէ ոչ բացարձակ ենթարկումն իրենց վրայ բոլորովին իշխող, անկասկածելի և անապաշտ կրօնական գաղափարի: Ինքն կրօնի հիմնադիրներն ու բարենորոգիչները, մարգարէներն ու տեսանողները, քարոզիչներն ու միսիոնարներն են, որոնք իրենց կրօնական ինքնագիտակցութեան մէջ շատ թէ քիչ գիտնականօրէն յառաջ գնացած կարող են լինել, բայց որոնք կրօնի մէջ ուշադրութեան են առնում միայն կրօնական գաղափարը, և

իրենց ինքնավստահութեան (Selbstgewissheit) համար ամենևին կարիք չեն զգում ընդհանուր ճշմարտութիւնների կամ իմացութիւնների: Այստեղ էլ ի հարկէ Աստուծոյ գաղափարը շատ անգամ նոյնն է, ինչ որ նախահայրերինը և գտնում է ժամանակի աշխարհայեացքի ընդհանուր շրջանակի մէջ, բայց գլխաւորը այստեղ ամեն անգամ Աստուծոյ կողմից յայտնուած յարաբերութիւնն է, յայտնութիւն, լուսաւորուելը, մի իրական աստուածային զօրութիւնից բռնուելը և իբրև դուրս հետեանք՝ պաշտամունք, աղօթք, յարաբերութիւն, միութիւն աստուածային էակի հետ — մի խօսքով այնպիսի դրութիւններ, որոնք սերտ կերպով կապուած են առանձնայատուկ կրօնական զգացումների և տրամադրութիւնների հետ: Աստուծասիրութեան համար նշանակութիւն ունին նաև դանազան կրօնական ընկերակցութիւնները և վերջապէս հետազօտողի անձնական ներքին փորձը և ինքնազննութիւնը, երբ մանաւանդ նորա կապ չունին փիլիսոփայական մտահայեցողութեան հետ, այլ ներկայանում են իբրև զուտ կրօնական զգացում, որի մէջ հետազօտողը աշխատում է հնարաւոր եղածի չափ խորը թափանցել:

Հետազօտութեան ամենամօտիկ և իսկական նիւթը այդ երևոյթներն են. եթէ նոցանից չհեռանանք, յոյս կայ, որ կարողանանք քաղաքակրթութեան այս ճիւղի բնորոշ և էական կողմերը ըմբռնել: Բացարձակ պարզութեան (Naivität) մասին ի հարկէ խօսք լինել չէ կարող, բայց այնքան պարզութիւն կլինի, որ հնարաւոր կդառնայ հետախուզութեան ուշադրութիւնը կենդրոնացնել ամենաէական և գլխաւոր երևոյթների վրայ: Պէտք է զգոյշ լինել սակայն այնպէս դատելուց՝ թէ որովհետև պարզ կրօնի միջոցով հնարաւոր է այդ երևոյթի հիմնական դժերը երեւան հանել, այդ պատճառով էլ պարզ կրօնը իսկական, մաքուր ու ճշմարտագոյն կրօնն է, հակառակ գիտութեան միջոցով մշակման ենթարկուած կրօնի, որը այդպիսի գէպքում պիտի լինէր կեղծ, անճիշտ և օտար երևոյթների հետ խառնուած: Ընդհակառակը պարզ կրօնն է, շնորհիւ գիտու-

թեան ազդեցութիւնից ազատ լինելուն, մեծ մասամբ միակողմանի, քաղաքակրթութիւնից զուրկ, նեղսիրտ, խառնակ և անհամաձայնութիւններով լի Բացառութիւն կազմում են այս գէպքում միայն շատ քիչ մեծ մարդիկ, որոնց մէջ իսկական պարզ կրօնականութեան հետ միացած է մի նոյնքան պարզ, մեծ, մաքուր և շիտակ հոգեկան ունակութիւն, առանց որ և է եսասիրութեան և անձնական իրաւասիրութեան: Այդպիսիների համար գիտութիւնն ու իւր ձեռք բերած բարիքները օտար են բոլորովին և զուտ գիտական մտածողութիւնը նրանց հետ միանալ չէ կարող, բայց նոքա կրում են հանճարի կնիքը, որի համար Շիլլերն ասում է. «Քեզ գիտութիւնը ոչինչ սովորեցնել չէ կարող, նա թող քեզնից սովորի»: Նոցանման են այն աւելի փոքր հոգիները, որոնք պարզ ու միամիտ կերպով ենթարկւում են կրօնական մղմանը, և այդ պատճառով էլ մնացած կեանքը իւր երևոյթներով, որ չեն ըմբռնում, թողնում են իրենց Աստուծոյ կամքին ու խընամբին: Բայց սոքա բացառութիւններ են և պարզ կրօնի մէջ ընդհանրապէս այդպէս չէ. այդ պատճառով էլ կարևոր ու անհրաժեշտ է գիտական զարգացումը՝ կարգ, հանդարտութիւն, համաձայնութիւն և համբերատարութիւն առաջ բերելու, միտքն ընդլայնելու և արտաքին աշխարհի վրայ էլ ուշադրութիւն հրաւիրելու՝ և կրօնը նրա երևոյթների հետ համաձայնեցնելու համար: Վերջինը մանաւանդ կարևոր է նոյն իսկ ամենամաքուր և ամենամեծ կրօնական յայտնութիւնների համար, որպէս զի նրանք այդ յայտնութեամբ բռնուած գրգռուած ամբոխի շնորհիւ նեղսիրտ հերձուած և քաղաքակրթութեան թըշնամի զօրութիւն չբառնան: Քրիստոնէութիւնը իւր համաշխարհային ազդեցութիւնը ձեռք բերեց միայն միանալով հին յունա-հռոմէական քաղաքակրթութեան հետ, այն ինչ Կոպտերի և եթովպացիների մէջ քրիստոնէութիւնը այլասեռուեց բոլորովին: Իսլամական կրօնը զարգացաւ պարսկական և յունական կրթութեան ազդեցութեան տակ և միայն տաճիկների շնորհիւ դարձաւ մի կոր-

ծանիչ հակակուլտուական զօրութիւն: Ուրեմն պարզ և գիտութեան ազդեցութեամբ զարգացած կրօնների մէջ բացառում գնելը նշանակութիւն ունի միայն կրօնի գիտութեան հիմքը ղենելու համար, որպէս զի հնարաւոր լինի կրօնական կեանքի բնորոշ ու էական գծերը ըմբռնել ու որոշել և ոչ թէ մակերևութային կերպով դատելով, կործանիչ ազդեցութիւն անել կրօնի վրայ: Կրօնը գիտականօրէն հետազօտելու նպատակն էլ անշուշտ կրօնի վրայ ազդեցութիւն անելն է. որովհետև այստեղ էլ կորիզն ու կեղևը որոշել պէտք է, և մանաւանդ անհրաժեշտ է կրօնական կեանքը կեանքի միւս երևոյթների հետ հաշտեցնել ու նրանց յարաբերութիւնը պարզել:

Մարդկային կուլտուրայի բոլոր ստեղծագործութիւններից ամէնից ուշ յառաջ է եկել գիտութիւնը. միւսները նախ զօրեղ ուժերի ստեղծագործութիւններ են՝ գիտութիւնից շատ առաջ հանդէս եկած: Բայց վերջի վերջոյ գիտութիւնն ասպարէզ է գալիս, որովհետև անհրաժեշտ է այն, որովհետև անհնար է նախ չէզոքութեան մէջ մընալ և վերջապէս որովհետև պէտք է միացնել և որոշ փոխադարձ համաձայնութեան մէջ ղենել մարդկային կուլտուրայի տարբեր բովանդակութիւնները: Կեանքի բոլոր երևոյթների առոյգութիւնն ու էներգիան յառաջ է գալիս նախ ոյժերից և նրանց ստեղծագործութիւնների շընորհիւ և առանց այդ ուժերի նորոգութեան նոքա գոյութիւն պահել չեն կարող, բայց գիտութիւնը բերում է կարգաւորութիւն, որոշութիւն, խաղաղութիւն, ընդհակարգաւորութիւն, արդիւնաւորումն: Զանազան ունուր կապ և փոխադարձ արդիւնաւորումն: Զանազան ուժերի գիտական կարգաւորութիւնը միմեանց հետ ունեցած յարաբերութեան նկատմամբ նոյնչափ կարևոր է, որոցած այդ ոյժերի յառաջ բերելը նախ կերպով: Այդ պատճառով գիտութիւնը ամէնից յառաջ պիտի սովորի զանազանել իրեն նախ ուժերից ու նրանց ստեղծագործութիւններից, բայց զբանից յետոյ պէտք է ամենայն եռանդով ու շիտակութեամբ արդէն պատրաստի կազմակերպութիւնների վրայ ազդել աշխատէ: Որ այդ ազդեցու-

Թիւնը անփոփոխ չի թողնում նրանց, հասկանալի է ինքն ըստ ինքեան: Գիտութիւնը կրօնի մէջ էլ այն արուեստը չէ, որ կարող է մուշտակը լուանալ, առանց նրան ջրոտելու: Գիտութեան ազդեցութեան տակ մտած կրօնը ուրիշ կդառնայ և պէտք է որ ուրիշ դառնայ: Այստեղից է յառաջ գալիս նաև կրօնի ու գիտութեան մէջ եղած անխուսափելի ծանր պայքարը, այստեղից է պարզ ու զարգացած կրօնի և երկուսի մի միջնորդի տարբերութիւնը: Գլխաւոր խնդիրն այն է, որ կոիւր այնպէս վերջացնենք, որ ոչ կրօնի առանձնայատուկ և բնական զօրութիւնը ոչնչանայ և ոչ էլ գիտական համաձայնութեան ու կարգաւորութեան, այլ և համբերատարութեան բարիքը մէջտեղից վերանայ:

II. ԶԱՆՍԶԱՆ ՓՈՐՁԵՐ ԿՐՕՆԸ ԳԻՏԱԿԱՆ ՄՇԱԿՄԱՆ ԵՆԹԱՐԿԵԼՈՒ:

Այդ է պատճառը, որ կրօնը գիտական մշակման ու ազդեցութեան ենթարկելու փորձը այնքան հիւս է, որքան կուշտուրական աշխարհն ընդհանրապէս: Ամենահին ժամանակներից սկսած մարդիկ աշխատել են դիտաւորեալ կերպով միացնել միմիանց դէմ ելնող զանազան պաշտամունքներն ու աստուածութիւնները և կապել են կրօնական գաղափարը հնար եղածի և կարողութեան չափ մնացած ծանօթութիւնների հետ:

Ա. Առաջին տեղն է ընկնում այստեղ մեր այժմեան պատմական տեղեկութիւնների համաձայն Հնդկաստանի, Բարելոնի և Եգիպտոսի քահանաների ստեղծած մտահայեցողութիւնը: Զանազան անկախ կամ քաղաքական նուաճումների շնորհիւ ի մի դումարած Աստուծոյ պատկերներն ու պաշտամունքները միացւում են և այդպիսով յառաջ է գալիս մի պանթէոն, որի մէջ առանձին առանձին աստուածութիւնները ազդակցական ու ցեղակցական

կապերով կապոււմ են միմեանց հետ և ներկայանում են իբրև սերունդ մի նախաստուծոյ: Աստուածների ծագման վարդապետութիւնը միութիւն է յառաջ բերում, միևնոյն ժամանակ համադրում են պաշտամունքի առասպելները, զանազան այլաբանական բացատրութիւններ են ստանում և այդպիսով ստեղծւում է մի տեսակ աստուածաբանութիւն, որն ի հարկէ միայն քահանաների և գիտունների սեպհականութիւնն է մնում: Սակայն այստեղից մտահայեցողութիւնը աւելի յառաջ է գնում, դառնում է հայեցողական, ժողովրդական առասպելը բոլորովին այլաբանօրէն բացատրող մի միաստուածութիւն: Առանձին աստուածութիւնները դառնում են ընդհանրապէս աստուածային էակի երևոյթները, տարբեր անուններ և յայտնութեան կերպեր միևնոյն աստուածութեան: Ժողովրդական բազմաստուածութիւնը չի վերանում, բայց նրա վրայ սաւառնում է քահանայական բացատրութիւնը և մինչև անգամ երբեմն փորձ էլ է լինում այդ ուղղութեամբ մի միաստուածական պաշտամունք յառաջ բերել, որ բոլոր աստուածութիւնների նախահիմն ու միութիւնը մի սիմբոլի միջոցով պաշտում է և ուր մի Աստուածը բոլոր միևս աստուածներին իւր մէջ է պարունակում: Ապա այդ կրօնական գաղափարի հետ միացնում են նաև ժամանակի աշխարհայեացքը, ընդհանուր միութիւն և կապակցութիւն յառաջ բերելու կամ այն հակասութիւններն ու հակառակութիւնները վերացնելու, որ կարող են ելնել այս կողմից կրօնական գաղափարի դէմ: Թէոգոնիայից կամաց կամաց անցնում են կոսմոգոնիայի՝ տիեզերքի սկզբնաւորութեան ուսմանը, որը պատկերանում է իբրև արդիւնք աստուածների գործունէութեան և ապացոյց նոցա իշխանութեան իրականութեան բոլոր երևոյթների մէջ: Յառաջ է գալիս մի առասպելական տիեզերաբանութիւն՝ ուսումն վերին աստուածային և ստորին մարդկային աշխարհների, նրանց բացարձակ ու լիակատար համաձայնութիւնը իրար հետ, վերին աշխարհի իրողութիւնների կրկնութիւնը ստորին աշխարհում, աստղաբաշխութիւնն ու սիստեմա-

հիւ, որ իւր կատարելագործութիւնն է գտնում Պլատոնի փիլիսոփայութեան և նոր պլատոնականութեան մէջ:

Գ. Մի այլ տեսութիւն է կրօնի մասին իլլուզիոնիստականը, որ նոյնպէս հոգեբանական վերլուծութեամբ է զբաղոււմ, բայց որի նախադրեալները բոլորովին տարբեր են. կրօնը այստեղ չէ նկատոււմ իբրև մի իրական ճշմարտութիւն: Այս տեսութիւնը յառաջ է եկել շնորհիւ յունական քաղաքակրթութեան մէջ զարգացած մեխանիստական բնագիտութեան, որի մէջ տեղ չունի ամենեւին աստուածների մասին եղած ուսմանը: Այստեղ վերլուծութեան առարկան միստիքական դրութիւններն ու զգացումները չեն, այլ կրօնական աշխարհայեացքը, գործնական պաշտամունքը և երկիւղի ու յուսոյ գրգռները: Կրօնը հանդէս է գալիս այստեղ իբրև արդիւնք ոչ գիտական երևակայութեան, երկիւղի և յուսոյ, իբրև մի քաղաքական տեսակէտից նպատակայարմար ստեղծագործութիւն ու շէնք: Կրօնական տեսութիւնների արդիւնքը պիտի լինի ազատել մարդկանց զգայական կեանքից, անհանգստութիւններից ու հակասութիւններից: Առաջին անգամ մեծ ուժով ասպարէզ եկաւ այս տեսութիւնը Եպիկուրի դպրոցի մէջ և Եւհեմերոսի անուամբ, որը բացատրեց կրօնական առասպելները, Եւհեմերականութիւն կոչուեցաւ: Այս տեսութիւնը կրկին հանդէս եկաւ վերածնութեան շրջանում և առանձնապէս զարգացաւ ներկայիս մատերիալիստական և պողիտիլիստական փիլիսոփայութեան մէջ:

Ե. Մեծ տեսութիւններից վերջինը սուպրանատուրալիզմինն է կամ յայտնութեան վարդապետութեանը: Հիմնական կերպով զարգացել է այն հրէութեան մէջ և աւելի յառաջ գնացել շնորհիւ քրիստոնէութեան և իսլամի: Ինչ չափով նոյն բանը կարելի է պարսկական կրօնի կամ բուդդայականութեան մէջ գտնել, դժուար է ասել: Յամենայն դէպս հրէութեան մէջ մի բոլորովին առանձնայատուկ զարգացումն է ունեցել այն: Իսրայէլի կրօնը միակ ժողովրդական, մտահայեցողութիւնից առաջ չեկած

միաստուածութիւնն է: Նա մի բարոյական միաստուածութիւն է, որի վերջին հիմքը աստուածային բարոյական կամքի միութիւնն ու անկախութիւնն է, որը բոլորովին հակաբազմաստուածեան մի կրօնական ժողովրդական ոյժ է: Այդ պատճառով էլ նրա ճշմարտութիւնները համարոււմ են ընդհանուրի համար պարտաւորական. նա մի աստուածային յայտնութիւն է, որի մօտ բոլոր միւս յայտնութիւնները ստութիւն ու կեղծիք են դառնոււմ: Սուրբ գիրքը, որի մէջ նկարագրուած է այդ աստուածային կամքը, դառնոււմ է միակ ճշմարիտ և միակ սուրբ ազբիւրը ճանաչողութեան. իսկ ընտրեալ իսրայէլացուց ազգի պատմութիւնը մի բոլորովին առանձնայատուկ յայտնութիւնների ու հրաշքների պատմութիւն, որի մօտ բոլոր միւս ազգերի հրաշքները առասպել կամ դիւական սնտիք են: Յառաջ է գալիս մի ամեն ինչ բովանդակող պատմութեան փիլիսոփայութիւն. Աստուծոյ կամքը տիեզերքի նկատմամբ իւր սուրբ բարոյական պատուիրանի կատարումն է. մարդկութեան ամենամեծ մասը մօլորուել է, միայն Իսրայէլի ժողովուրդն է մնացել, որին վիճակուած է իւր ընտրութեան շնորհիւ ճշմարտութիւնը պահպանել և առաջնորդ դառնալ մօլորուած մարդկութեանը զղջման ու դարձի բերելու համար:

Այս տեսութիւնը յետագայում մեծ դարկ ստացաւ շնորհիւ քրիստոնէաների դիտական աստուածաբանութեան և կապուեց հին աշխարհի տիեզերաբանութեան և կրօնական փիլիսոփայութեան հետ: Յայտնութիւնը աւելի է քան միայն յայտնութիւն. նա աշխարհի սկզբից գործող և Քրիստոսի մէջ կատարելութիւն գտած փրկութեան նախապատրաստութիւնն է. իսկ փրկութիւնը Աստուծոյ լիակատար ճանաչողութիւնն է, Աստուծոյ հետ միացում, բացարձակ վստահութիւն յաւիտենական երջանկութեան վրայ, ոչնչացումն և թողութիւն մեղքերի: Այս փրկութեան վարդապետութիւնը ապա միանում է յունական վերջին շրջանի փիլիսոփայութեան հետ: Հոգին բղխում է աստուածութիւնից և ընկնում մեղքի մէջ և այդպիսով

մնում է իւր բնական զօրութեան ու բանականութեան յուսով. նա ձգտում է նորից դէպի աստուածութիւնը և այդ փրկութեան ճանապարհի վրայ նախապատրաստող դեր են կատարում նախահայրերն ու Խորայէլի մէջ եղած յայտնութիւնը, մինչև որ աստուածային ամբողջ բանականութիւնը Քրիստոսի մարդեղութեամբ յայտնագործւում է և եկեղեցու ու նրա խորհուրդների հիմնադրութեամբ առիթ ու պատճառ է դառնում մարդկանց աստուածացնելու և կրօնի գիտութեան այս տեսութեան հիմնական գաղափարները հետեւեալներն են. մարդկութիւնը բաժանւում է երկու մասի՝ ժառանգական մեղքի մէջ մնացած և փրկուած. հեթանոսական գիտութեան մէջ էլ պէտք է ընդունել մասնակի յայտնութիւն. կատարեալ յայտնութիւնը երևացել է Աստուածամարդու մէջ. եկեղեցին մի կաղմակերպուած օրգան է՝ բանականութիւնը իւր կատարելութեանն հասցնելու և մարդկութիւնը փրկելու համար:

Այս գաղափարների միջոցով քրիստոնէութիւնը այնպիսի հսկայական ազդեցութիւն ձեռք բերեց համաշխարհային պատմութեան մէջ, որ մինչև այսօր էլ զգալի է. Բայց կրօնական կենդրոնական ճշմարտութիւնների իսկական վճռական ապացոյցները ի հարկէ մնում էին փրկութեան պատմութեան հրաշքները, որոնց միջոցով միայն կարելի էր ճանաչել Աստուծոյ անմիջական յայտնութիւնը և գործունէութիւնը. մնացած բոլորը մարդկային արտադրութիւն է, ուրեմն ամենայնապէս զէպրում՝ միջնորդական կերպով աստուածային, մեղքի շնորհիւ մթազնած ճանաչողութիւն:

III. ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԳԼԽԱՒՈՐ ՍԻՍՏԵՄՆԵՐԸ.

Այս բոլոր գիտական նախադրեալների և միջոցների հանդէպ ներկայ աշխարհը նորագոյն բնական գիտութիւն-

ների և քննական պատմագիտութեան միջոցով ստեղծել է մի նոր հիմունք գիտական մտածողութեան համար, որը թէև հին գիտութեան հետ շատ կողմերից կապուած է, բայց էլի բոլորովին նոր հիմնաւորումն է յառաջ բերել ոչ միայն փիլիսոփայութեան համար ընդհանրապէս, այլ նաև կրօնի գիտութեան համար: Այդ պատճառով էլ կարևոր է, և կրօնի գիտութեան հասկացողութեան ու զարգացման համար անհրաժեշտ է, բնորոշել այն ժէ. դարուց սկսած հանդէս եկած գլխաւոր սիստեմները, որոնք հիմնուած են նոր աշխարհայեացքի վրայ: Ամենից առաջ յիշելի են այստեղ մեծ մետաֆիզիք փիլիսոփաների Աստուծոյ գաղափարը նոր ի նորոյ հիմնաւորելու և կաղմակերպելու փորձերը, որոնց մէջ այդ Աստուծոյ գաղափարը փոքր ի շատէ նոյնանում է քրիստոնէական յայտնութեան հետ, մանաւանդ վերջինս ուղիղ ըմբռնելու դէպքում (Իեկարտ, Սպինոզա, Մալբրանշ, Լայբնից): Ապա այն ձգտումը, որ աշխատում էր բազմատեսակ դաւանութիւնների միջև հոգեբանական վերլուծութեան շնորհիւ ամեն կրօնի համար ընդհանուր ճշմարտութեան ուղին ու ծուծը գտնել և որը աշխատում էր համաձայնութեան մէջ մնալ բնական գիտութիւնների հետ յարմարեցրած բնազանցութեան (Metaphysik) հետ. մեծ դեր է կատարում այստեղ բարոյական գիտակցութիւնը և քրիստոնէութիւնը դառնում է այս բնական ճշմարտութեան համար մի տեսակ աստուածային ներածութիւն կամ նախապատրաստութիւն. (Իեկրմ և նրա փիլիսոփայական գլխաւոր առաջնորդը՝ Զոն Լոկը): Վերջապէս ուշադրութիւն է դարձնում նորից կրօնի միատիքական տրամադրութիւնների վրայ. կրօնի միջոցով է ըմբռնւում Աստուծոյ և աշխարհի միութեան զգացմունքն ու փորձը, բոլոր կրօնների մէջ հիմնական ճշմարտութիւնները միևնոյնն են և մի միատիքական քրիստոնէութեան մէջ ամեն ու բոլոր կրօնների էութիւնը ճանաչուած է: Այդպէս է բաղիկալ պիետիզմը և վերածնուած նոր պլատոնական միստիկան, այլ և Բուսսոյի ուսմունքը պարզ, բնական կրօնական զգացմունքի մասին: Պակաս չէ

նաև կրօնի բացարձակ մերժման ուսմունքը.— բնութեան մէջ տեղ չի մնում վերացականի համար և պատմական համեմատական քննութիւնը խախտում է բոլոր կրօնների հաստատութիւնը: (Ռաւիգ Հիւմը և նրանից էլ այն կողմն անցնող ֆրանսիական Բադիկալիզմը):

Բայց այս բոլորը դեռ ևս նոր ըմբռնողութեան միայն առաջին շարժումներն են: Նորագոյն կրօնի գիտութեան գլխաւոր սիստեմները այս շարժումների շնորհիւ և ազդեցութեամբ յառաջ բերեց ժԹ. դարը: Չորս այդպիսի գլխաւոր և մեծ սիստեմներ կան:

Ա. Առաջին տեղն է բռնում քննական Իդէալիզմը: Այս Իդէալիզմը այն բոլոր մետաֆիզիքական տեսութիւնների վախճանական արդիւնքն է, որոնք ձգտում էին նոր մատեմատիք — մեխանիստական բնափիլիսոփայութիւնը միայնել մի Իդէալիստական վախճանաբանական աշխարհայեացքի հետ: Համոզուելով լիապէս, որ բոլոր այդպիսի փորձերը ապարդիւն են, նա բոլորովին մերժում է ամեն մետաֆիզիկա և կենդրոնանում է մարդկային սուբյեկտիւ բանականութեան վերլուծութեան վրայ, այդ բանականութեան մէջ է տեսնում միակ իրականը և ամեն իրականութիւն, որը սակայն հանդէս կարող է գալ միայն այդ բանականութեան հիմնական տուեաններից: Բայց վերլուծութիւնն այստեղ գլխաւորապէս հոգեբանական չէ, որ գիտակցութեան բովանդակութիւնը անդամահատում է և հետագոտում նրա ծագման հոգեբանական եղանակը, այլ իմացաբանական (erkenntnistheoretisch), որը հոգեբանական իրական բովանդակութիւնից հանում է մեր ճանաչողութեան ինքնորոշիչ (autonom) պարտադիր օրէնքները: Միայն այդ օրէնքների շնորհիւ հնարաւոր է մարդկային բանականութեան համար ճանաչողութիւնը կամ իմացութիւնը: Այդ օրէնքների մէջ իւր տեղն ունի բնագիտական, բարոյագիտական, էստետիկական — վախճանաբանական մտածողութեան օրէնքների կողքին նաև կրօնական գաղափարների կազմութեան օրէնքը: Ըստ Կանտի և նրա անմիջական հետևողների, կրօնական գաղափարների կազմու-

թեան օրէնքը սերտ կապ ունի բարոյական գաղափարների կազմութեան օրէնքի հետ: Կրօնը գործ ունի իրերի հիմքի հետ և այստեղ ոչ թէ անհասանելի գիտակցութիւնն է արտայայտութիւն գտնում, այլ ընդհակառակը ընդհանրապէս գիտակցութեան ներքին անհրաժեշտութիւնը, ուրեմն անհատականից գերադաս, ընդհանուրի համար պարտադիր նշանակութիւն ունեցող բանականութեան անհրաժեշտութիւնը: Այսպիսով «զուտ բանականութիւն» գաղափարով բարձրանում ենք դարձեալ դէպի մետաֆիզիկական — կրօնականի սահմանը, բայց առանց մետաֆիզիքական հիմնական գաղափարից հանել փորձելու մեր իրական գիտակցութիւնն ու նրա բովանդակութիւնները: Այդպիսով Կանտի կրօնի տեսութիւնը կախումն ունի կրօնի դէիստական բարոյագիտական վերլուծութիւնից, այն ինչ Շլայերմախերը նոյն նախադրեանների հիման վրայ փորձում է կրօնի մի իմացաբանական (erkenntnistheoretisch) վերլուծութիւն, որն աշխատում է կրօնի առանձնայատկութիւնները բոլորովին անկախ բարոյական օրէնքներից ըմբռնել: Շլայերմախերի կարծիքով կրօնական գաղափարների համար իբրև հիմնական օրէնք պէտք է ընդունել վախճանականի և անվախճանականի միութեան զգայմունքը: Շլայերմախերի տեսութիւնը կապ ունի այդ տեսակէտից կրօնի միստիքական և պիետիստական վերլուծութեան հետ: Կրօնի այդ ապրիորին գտնելուց յետոյ միայն կարելի է հետևել գտնելու նրա հոգեբանական և պատմական իրականութեան ճանապարհը, մի նպատակ, որի վրայ Կանտը մեծ ուշադրութիւն չդարձրեց և լուծեց խնդիրը շատ ընդհանուր դժերով, այն ինչ Շլայերմախերը աւելի սկզբունքով և աւելի մեծ յաջողութեամբ լուծեց այն: Երրորդ նպատակն է գտնում անհրաժեշտաբար կրօնի պատմական հոգեբանական զարգացումը քննադատական կերպով գնահատել, որի ժամանակ չափը բնականորէն հետևեալն է, այն կրօնն է ամենաբարձրը, որի մէջ կրօնի ապրիորին ամենամաքուր կերպով է հանդէս գալիս: Կանտի և Շլայերմախերի համոզմամբ ամենաբարձր կրօնը

այդպէս դատելով քրիստոնէութիւնն է. բայց նոքա քրիստոնէական գաղափարը ի հարկէ քննական կերպով մշակում էին և նրա միջից հանում այն գլխաւոր գծերը, որոնք նշանակութիւն ունին ներկայ ժամանակի գիտակցութեան համար:

Բ. Երկրորդ մեծ խումբը հետևում է Հեգելի վարդապետութեանը. այդ վարդապետութեան էութիւնն այն է, որ այստեղ Կանտի փիլիսոփայութեան մէջ եղած՝ գիտակցութեան վերլուծութեան վերջին սահմանադադարը, «զուտ բանականութիւնը»՝ գործադրում է դարձեալ բնագանցական տեսակէտով և այդ «զուտ բանականութիւն»-ից արտածւում է բնական և հոգեկան պատմութեան իրականութիւնը իբրև բանականութեան անհրաժեշտ տրամաբանական հետևանք: Այդ բանն անել կարողանալու համար Հեգելը աւելացնում է զուտ բանականութեան վրայ մի ուրիշ երևոյթ՝ շարժումն հակադրութեան միջոցով, հակադրութիւնը մի աւելի բարձր աստիճանի վրայ հաշտեցնելու համար: Այդպիսով բանականութիւնը մի յարաշարժութիւն է ստանում և յառաջ է դալիս բանականութեան զարգացման սկզբունքը: Իրականութիւնն ուրեմն ամեն անգամ և միշտ անհրաժեշտ բանականութիւնն է կամ իդէան՝ զարգացման մի որոշ աստիճանում և մարդկային հոգին է, որ ներկայացնում է բանականութեան մեզ ծանօթ զարգացման աստիճանը, որը կարող է իրեն վերաբերող և իրենից առաջացող ամբողջ զարգացումը վերլուծել և վերանորոգել: Կրօնը մարդկային բանականութեան ապրիորիական մասերից մէկն է և կարող է ոչ միայն ապացուցանել իւր զուտ բանականութիւնից յառաջ գալու անհրաժեշտութիւնը, այլ կարող է վերլուծել ինքն իրեն՝ իւր զարգացման շրջանները, իբրև տրամաբանական անհրաժեշտութիւն: Կրօնը տիեզերքի միութեան միատիրական հաւատն է և այդ պատճառով էլ կարելի է հասկանալ այն իբրև ինքն իրեն իւր կենդրոնում ըմբռնող բանականութիւն: Նա վախճանական բանականութեան այն գիտակցութեան գալն է, թէ ինքը անհրաժեշտաբար բղխել

է անվախճան տիեզերական բանականութիւնից: Կրօնը ուրեմն միջոց է տալիս եղած վախճանական աշխարհի միութիւնը կրկին ձեռք բերելու նրան յառաջացնող անվախճանի հետ՝ մարդկային գիտակցութեան մէջ: Բայց կրօնը «տիեզերական բանականութեան» միտքը ըմբռնում է մութ զգացողութեամբ և պատկերացնում է այն հայեցողական պատկերներով և սիմբոլներով. կարևոր է կրօնի փիլիսոփայութիւնը այդ պատճառով, որ նրա բովանդակութիւնը գաղափարական իմացութեան վերածէ: Սակայն կրօնի հանրազգեցիկ ուժի համար անհրաժեշտ են իւր պատկերներն ու սիմբոլները և միայն փիլիսոփայական կրօնի մէջ են նոքա գաղափարներ դառնում: Իսկ ժողովրդի կրօնին պէտք է անշուշտ փիլիսոփայական ըմբռնողութեան համաձայն ուղղութիւն տալ և հեռու պահել մոլեռանդական և սնտրիապաշտական դարտուղի ճանապարհներէ:

Հեգելի այս ուսմունքը հսկայական յաջողութիւն ունեցաւ, գոնէ սկզբում՝ աւելի մեծ յաջողութիւն, քան թէ Կանտինը կամ Շլայերմախերինը: Դրա պատճառն այն էր, որ նա աւելի մօտ էր կրօնի մետաֆիզիքական ձգտումներին և կրօնի զարգացման պատմութեան համար էլ մի ամուր ներքին անհրաժեշտութիւն էր ասպարէզ հանում: Նրա համար ամենազլխաւոր նպատակը բանականութեան լիակատար ինքնաճանաչութիւնն է, մարդկային ու աստուածային բանականութեան միացումը, որոնք զարգացման ընթացքում բաժանուել էին միմեանցից: Այդ պատճառով էլ քրիստոնէութեան աստուածամարդութեան վարդապետութիւնը ի նկատի է առնում այստեղ իբրև կրօնի և բանականութեան զարգացման վերջնական նպատակ, թէև եկեղեցական քրիստոսաբանութիւնը բացատրւում է վերևի տեսութեան համաձայն: Սակայն շատ շուտով Հեգելի աշակերտներից ոմանք այս վարդապետութիւնից հետևութիւններ հանեցին և ստեղծեցին մի բազմիկալ յառաջագիմականութիւն, որի համաձայն քրիստոնէութիւնը արգէն թառամող, թէրտական — անթրոպոմորֆական գաղա-

փարները հետ շարժւում և կրօնական դարգացման մի շրջան է, որից յետոյ գալու է իբրև ապագայի կրօն-էստիալիական համաստեղութիւնը:

Գ. Առաջին երկու տեսակին բոլորովին հակառակ դիրք է բռնում երրորդ գլխաւոր տեսակը՝ պողիտիւիզմի կրօնական փիլիսոփայութիւնը Կոնտի դպրոցից: Առաջին երկու տեսութիւնները, չնայելով նրանց բոլոր տարբերութիւններին, հիմնուած էին իդէալիստական ըմբռնման վրայ և իրականութեան հիմքը փնտրում էին զգայական աշխարհից դուրս և ընդունում էին միևնոյն ժամանակ բանականութեան իդէալական ինքնորոշ արժէքներ: Այդ պատճառով երկու տեսութիւններն էլ դրական վերաբերմունք էին ցոյց տալիս դէպի կրօնը: Դրա հակառակ՝ պողիտիւիզմը հիմնուած է այն հակադիր նախադրեալի վրայ, թէ միակ իրական ու հաստատուն մտածողութեան առարկան, գիտութեան իսկական էութիւնը, զգայական իրականութեան օրինական կամ գոնէ կանոնաւոր կապակցութիւնն է. իսկ վերացական աշխարհի համար մնալ կարող է միայն այն, ինչ որ չի հասկատում դրան:

Սրանով պարզում է, որ դրական փիլիսոփայութեան կամ պողիտիւիզմի հիմքը ԺԸ. դարու Փրանսիական մատերիալիզմն է. և թէև նա վերջինիս թոյլ կողմերից խուսափելու համար մերժում է ամեն մետաֆիզիկա, չի ընդունում մինչև անգամ ընտելութեան օրէնքների մետաֆիզիկա, բայց նրա սկզբունքը որոշ օրէնքներով սահմանափակուած փորձն է և այդ պատճառով էլ նրա դիրքը շատ էլ ուրիշ չէ, քան թէ մատերիալիզմինն էր: Բնութեան դոգմատիքական օրէնքների տեղը բռնում են կանոնաւոր, փորձի ենթակայ կապակցութիւնները և հոգեոր իրականութեան տարբերութիւնը մարմնական աշխարհից ընդունում է: Բայց գիտական ճանաչողութեան համար միակ հաստատունը մնում են ընտելութեան իրողութիւնների նկատուած և համագրուած կանոնաւորութիւնները և մարդկային ընկերութեան կազմութիւնը, իսկ հոգու անկախութեան համար ուրիշ ոչինչ չէ մնում, բայց եթէ մի կարելիութիւն

այդ ճանաչուած կանոնաւորութիւնները կեանքի և գոյութեան պահպանման օգտին ծառայեցնելու:

Այստեղ կրօնը իբրև ճշմարտութիւն այլ ևս տեղ չունի. նա պէտք է բնականօրէն երևակայութիւն, իլլիւզիա դառնայ. իսկ այն մեծ դերը, որ կատարել է կրօնը, պէտք է ուրիշ հիմք ունենայ, քան այն, ինչ որ կրօնն ինքն է կարծում. նա պիտի լինի ինքն իրեն համար դեռ ևս անգիտակցական մի կարևոր գործունէութիւն: Այդ գործունէութիւնը տիեզերքի նախագիտական բացատրութեան և նախագիտական ընկերական բարոյագիտութեան (Sozialethik) գործունէութիւնն է: Այդ նախադրեալների պատճառով բոլոր շեշտն ընկնում է նախապատմական և նախնական դրութեան մէջ մնացած ազգերի և կրօնների վրայ: Այդպիսով Հեգելի դպրոցի կրօնական առասպելների բացատրութեանն ու կրօնների պատմութեանը հանդէպ է ելնում և լրացնում է մի ազդարարական — մարդաբանական հետազոտութիւն, որ նկարագրում է զանազան ազգերի և զանազան քաղաքակրթութիւնների մէջ զարգացած կրօնները և ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս կրօնը այդ ուղղութեամբ յառաջագիւժելով՝ իւր վախճանն է գտնում դրական գիտութեան կրօնագործ ընկերական վարդապետութեան մէջ: Չպէտք է ուրանալ սակայն, որ այս ուղղութեան շնորհիւ բաւական չափով յառաջագիւժել է թէ նախնական ազգերի կրօնների և թէ առհասարակ հին կուլտուրական ժողովուրդների կրօնների սուսմասիրութիւնը: Այդպիսով հնարաւոր է դարձել առասպելական նիւթերը աւելի լաւ ըմբռնել ու պարզել. բայց բարձրագոյն հոգեւոր և բարոյական կրօնների ըմբռնման համար համարեա թէ ոչինչ չկարողացաւ տալ պողիտիւիստական ուղղութիւնը:

Գ. վերջապէս մնում է յիշել եկեղեցական — դոգմատիքական յայտնութեան վարդապետութիւնը, որը նոյնպէս ներկայ գիտութեան յառաջ բերած փոփոխութիւններին ենթակայ լինելով վերակազմուել է, և որը ազդեցութիւն ունենալով աստուածաբանական և եկեղեց-

ցական շրջանների վերայ, այսօր էլ դեռ ամենատարածուած կրօնական գիտութիւնն է: Ընդհանուր առմամբ եկեղեցու մէջ ազդեցութիւն ունեցող աստուածաբանութիւնը նորագոյն ժամանակներում բոլորովին հեռու է քաջուել կրօնի գիտութիւնից և բաւականանում է քրիստոնէական իդէան նկարագրելով իբրև յայտնագործուած ճշմարտութիւն, միանգամայն մէկդի թողնելով ոչ քրիստոնէական կրօնները: Բայց նորագոյն գիտութեան ազդեցութիւնը նրա վրայ էլ երևում է այդ յայտնագործուած ճշմարտութեան ապացուցութեան և հիմնաւորման մէջ: Յայտնութեան գաղափարը ապացուցուում է ոչ թէ հրաշքների կամ Ս. Գրքի ներշնչման վարդապետութեան միջոցով, այլ քրիստոնէական կրօնական տրամադրութեան հոգեբանական վերլուծութեամբ. այժմ այդ ներքին տրամադրութիւնն է հրաշքի տեղ ծառայում, այլ և այդ հրաշքը յառաջացնող Փրկութեան միջնորդները՝ եկեղեցին, Ս. Գիրքը և փրկութեան պատմութիւնը, ամենից աւելի՝ ամեն ինչ իւր անձի մէջ պարունակող Քրիստոսի անձնաւորութիւնը: Բայց այդ ներքին հրաշքի մէջ գործող և իբրև աստուածային վկայուած՝ յատնութեան ճշմարտութիւնն էլ այժմ հեղինակաւոր դոգմա չէ, այլ մի միացեալ, մեկդի թողութեան վարդապետութեան շուրջը համախմբուած, առանձնայատուկ կրօնական բարոյական գաղափար: Ոչ քրիստոնէական կրօնների նմանութիւններն ու ճշմարտութեան նշոյլները ըմբռնուում են իբրև նախամարդոց մէջ գործող բնական բանականութեան ազդեցութեան հետևանք և գնահատուում են իբրև աստուածային նախապատրաստական շնորհ: Բոլոր այս գաղափարների կազմութեան գլխաւոր հիմքն այն է, թէ ամեն իրական, զօրեղ կրօն յառաջ գալ կարող է մի որոշ գրական յայտնութեան հաւատից և միայն այդպիսի հաւատի մէջ կայ ընկերութիւն կազմող զօրութիւն: Բացի այդ առանձնապէս շեշտուում է որոշ նախագրեալներից ազատ լինելու անկարելիութիւնը: Կրօնի գիտութեան նպատակը կարող է լինել այդ պատճառով միայն որոշել քրիստոնէական յայտնութեան գաղափարը,

իբրև ժառանգական մեղքը մի ներքին հրաշքով ոչնչացնող և միակ յայտնութիւն, իսկ այդ յայտնութեան բուն վանդակութեան բացատրութիւնը նա պիտի թողնի քրիստոնէական աստուածաբանութեանը:

Ով աւելի առաջ է գնում, աստուածաբանութեան համար ընդհանուր կրօնների գիտութիւնը իբրև շրջանակ ծառայեցնելու գործում, նրա համար Շելլինգի յետին շրջանի վարդապետութիւնը կարող էր միջոցներ և կարելուոր մտքեր ընձեռել: Աշխարհը երկպառակութեան մէջ է և ընդգիծութիւն է Աստուծոյ, ինչպէս այդ բանը ուղիղ կերպով զգացուած է և նկարագրուած նախահայրերի անկման պատմութեան մէջ: Բայց այդ բանականութեան ընդգիծագիր և արարածական դարձող կամքի դէմ գործում է աստուածային բանականութիւնը՝ աստիճանաբար զարգացող յատնութեան միջոցով: Ոչ քրիստոնէական կրօնները բանականութեան նախապատրաստական երևոյթներն են, իսկ իսրայէլական և քրիստոնէական կրօնը ընդհակառակն՝ նորա լիակատար յայտնութիւնը, իսկ դրանով հաշտութիւնն ու փրկութիւնը, որ այստեղ Շելլինգի փիլիսոփայութեան մէջ աւելի հաստատուն կերպով մետաֆիզիքական հիմունքների վրայ է դրուում, քան թէ էր այն Հեգելի փիլիսոփայութեան մէջ: Կրօնական զարգացումը այստեղ այլ ևս չի նոյնանում հոգևոր զարգացման հետ ընդհանրապէս, այլ ունի իւր առանձնայատուկ տեղը նրա մէջ և յառաջ է գալիս միշտ յայտնութեան ընձեռած հիմունքների շնորհիւ:

IV. ԿՐՕՆԻ ԷՌԻԹԻԻՆԸ.

Այս գլխաւոր տեսութիւնների միմեանց դէմ ունեցած հակառակութիւնները ցոյց են տալիս, որ չի կարելի խօսել մի ընդհանուրի համար ընդունելի կրօնի գիտութեան մասին: Նախապաշարումներից ազատ գիտնականը

կարող է անշուշտ այս բոլոր տեսութիւններից էլ շատ բան սովորել, բայց նոցա բոլորին էլ ոչ և է ձևով իրաւունք տալ և մի կոմպրոմիս առաջ բերելը կլինէր ամենախառնի-խառն և երկչոտ էկլեկտիցիզմը: Գիտնականը այստեղ քաջութիւն պէտք է ունենայ ընտրութիւն անել զանազանա-կերպ տեսութիւնների մէջ, առանց քաջուելու միւս վար-դապետութիւնների խիստ հակաճառութիւններից կամ անկրօն ու անգիտնական լինելու յանդիմանութիւննե-րից: Այս համառօտ տեսութիւնը հետևում է զլիա-ւորապէս Կանտ — Շլայերմախերեան մեթոդին, աշխատելով նաև այդ սահմանում միւս տեսութիւնների մէջ ճշմար-տութեան գծեր գտնել ու միացնել իւր ընդունածի հետ:

Սովորական է դարձել կրօնի նորագոյն գիտութիւնը համարել մի հետազօտութիւն կրօնի էութեան մասին: Եթէ այդ արտայայտութեամբ ուղղւում են ասել, թէ կրօնը քննութեան առարկայ է դառնում իբրև մարդկային գի-տակցութեան մի երևոյթ և ոչ թէ Աստուծոյ դաղափարի և կրօնական օբյեկտների մետաֆիզիքական ապացուցու-թիւն, այն ժամանակ արտայայտութիւնը ճիշտ է: Բայց ընդհանրապէս վերցրած «կրօնի էութիւնը» արտայայտու-թիւնը մոլորեցուցիչ է իւր բաղձազան նշանակութիւնների պատճառով: Սխալ կլինի կարծել, թէ միայն մի հետազօ-տութեամբ հնարաւոր է կրօնի էութեան մէջ պարունակուող բոլոր հարցերի պատասխանը տալ: Կրօնի էութիւն ասե-լով կարելի է հասկանալ ամենից առաջ այն բոլոր էական ու բնորոշ առանձնայատկութիւնները, որոնց շնորհիւ կրօնա-կան երևոյթները հոգեբանօրէն ճանաչոււմ են իբրև հոգե-կան երևոյթներ, ուրեմն մի ընդհանուր և սեռի գաղափար (Gattungsbegriff), որը նկարագրում է հոգեբանական երե-ւոյթի ընդհանուր և առանձնապէս բնորոշ առանձնայատ-կութիւնները: Բայց նա նշանակում է նաև իսկական էու-թիւնը՝ հակառակ լսկ երևոյթի, կամ ուրեմն կրօնի բովան-դակած ճշմարտութիւնները: Իսկ այս վերջինը հնարաւոր չէ գտնել հոգեբանական հետազօտութեան շնորհիւ, այլ կարելի է միայն իմացաբանական քննութեամբ: Բայց իմա-

ցաբանական քննութեան արդիւնքն էլ վերաբերել կարող է միայն կրօնի ընդհանուր երևոյթին, այն ընդհանուր բովանդակութեանը, որ պատմական բոլոր զարգացումները մէջ էլ միւլտիպլն է: Սակայն ինչպէս որ կրօնի հոգեբանու-թիւնը ստիպուած էր ճանաչել բաղձազան պատմական տարբերութիւններ կրօնական կաղմութիւնների մէջ, այն-պէս էլ «կրօնի բովանդակած ճշմարտութիւնների» դաղա-փարը պիտի ի նկատի առնի այդ զանազան զարգացման ենթակայ կրօնական կաղմութիւնները, նա կդառնայ այդ-պիսով կրօնների պատմական զարգացումների մի աստիճա-նական կարգաւորում, համաձայն նրանց արժէքի, և այդ-պիսով մէջ տեղ կգայ կրօնի իդէալը կամ ազադայի կրօնի գաղափարը:

Կրօնի էութեան գաղափարը այդպիսով կտանի մեզ դէպի մի պատմափիլիսոփայական հետազօտութիւն, որ չի կարող կանգնած մնալ բոլոր կրօնների մէջ եղած ընդ-հանուր ճշմարտութեան վրայ, այլ պէտք է հետևի այդ ճշմարտութեան զարգացմանը ամբողջ պատմու-թեան ընթացքում: Վերջապէս «էութեան» հարցին է վերաբերում և այն խնդիրը, թէ ինչ միտք և նշանակու-թիւն ունի կրօնը ընդհանրապէս մեր կեանքի համար, իսկ այդ հարցին անհնար է միայն կրօնով իրենով պատասխա-նել, այլ պէտք է ի նկատի ունենալ նաև շրջապատն ու նման կամ կապ ունեցող միւս երևոյթները: Ուրեմն ամեն անգամ երբ դբւում է կրօնի էութեան հարցը, մէջ տեղ է գալիս նաև կրօնի յարաբերութեան խնդիրը տիեզերքի մասին ունեցած մեր միւս իմացութիւնների և աշխարհա-յեացքի հետ: Այդ է պատճառը, որ անհրաժեշտ է դառ-նում պարզել կրօնի իրողութիւնների դիրքը դէպի մեր ամբողջ աշխարհայեացքն ու արտաքին աշխարհի մասին ունեցած ծանօթութիւնը, մի խօսքով հանդէս է գալիս Աստուծոյ գաղափարի դիրքը փիլիսոփայութեան նկատ-մամբ: Այնպէս որ ինչքան էլ կրօնի նորագոյն գիտութիւնն աշխատել է կրօնը ըմբռնել հէնց կրօնի միջոցով, քննելով կրօնական երևոյթները և նրանցից տեղեկութիւններ ժո-

զովելով իրեն մասին, այնուամենայնիւ այդ դեռ միայն առաջին քայլն է և բոլոր հին փորձերը՝ կրօնի փիլիսոփայութիւն ստեղծելու, կրօնական գաղափարների հիմնաւորումն ու տեղը գտնելու մեր ամբողջ աշխարհայեացքի մէջ, վերջ ի վերջոյ իրենց իրաւունքի մէջ կմնան արդարացի կերպով:

Այդ տեսակէտից բոլորովին սխալ է և հնացած մի ձև կրօնի էութիւնը որոշել զանազան «սահմանումներով, այն համոզմամբ, թէ այդպիսի «սահմաններ» մէջ արտայայտել կարելի է բոլոր հարցերը, որոնք պատասխանի են սպասում: Նոյնպիսի մի սխալ «սահման» է նաև «կրօնի սկզբնաւորութիւնը» գաղափարը, որը յաճախ և սիրով նոյնացնում են «կրօնի էութեան» գաղափարի հետ: Ի՞նչ է նշանակում այստեղ «սկզբնաւորութիւն», եթէ վերցնելու լինենք այն իւր իսկական իմաստով և սկզբնաւորութեան հիմքն ու պատճառը հարցնենք, այն ժամանակ կարող է նշանակել այն միայն կրօնի սկզբնաւորութիւնը իւրաքանչիւր առանձին մեզ ծանօթ արդի կամ նախկին կրօնական անհատի մէջ: Սակայն մի բոլորովին նոր սկզբնաւորութիւն այստեղ մենք երբէք չենք կարող ունենալ մեր առաջ: Անհատական կրօնը ծագում է միշտ կրօնական մտքերի ու գաղափարների աւանդութիւնից, լինի այդ աւանդութիւնը շատ խոշոր, թէ նեղ գծով: Մի բացարձակ նախասկիզբն գիտել վիճակուած չէ մեզ և ամեն անգամ կրօնական զգացման ծագման պատճառը պէտք է համարել գլխաւորապէս աւանդութեան շարունակութիւնն ու զօրութիւնը: Ո՞րտեղից է սակայն յառաջ գալիս այդ աւանդութեան սկիզբը, ի՞նչպէս է սկսուել կրօնը նախամարդկութեան մէջ և ի՞նչ պատճառներ ունի այն, բոլորովին անծանօթ է մեզ և անծանօթ էլ կմնայ, բարոյականութեան ու տրամաբանութեան սկզբնաւորութեան նման: Երևակայութեան բոլոր փորձերը՝ այդպիսի մի սկզբնաւորութիւն վերանորոգել, կատարում են ներկայի սկզբնաւորութիւնների նմանութեամբ, որոնք ամենազբախաւոր նախադրեալը ունին արդէն՝ կրօնական պատկերա-

ցումների գոյութիւնը: Այդ պատճառով էլ «կրօնի սկզբնաւորութեան» գաղափարն էլ անորոշ է և անարժէք, որովհետև կրօնի իսկական նախասկզբի մասին ոչինչ ասել չի կարելի, այլ միայն հնարաւոր է այն արտաքին պատճառները քննել, որոնք առիթ են եղել նորա յառաջ գալուն: Կրօնի սկզբնաւորութեան գաղափարը միայն այն ժամանակ միտք ունի, եթէ համաձայն ուրիշ հիմունքների մեզ համար արդէն մի անգամ պարզ է, որ կրօնը լոկ մի անցողական կողմնակի գիծ է, առանց սեպհական ներքին անհրաժեշտութեան, մարդկային հոգու իսկական էական գործունէութիւնների մէջ: Բայց այս էլ պողիտիլիզմի տեսութիւնն է, որի իսկական ելակէտը ոչ թէ կրօնի սկզբնաւորութեան առեղծուածն է, այլ այն մետափիզիքական համոզումը, թէ կրօնը չի կարող ճշմարտութիւն բովանդակել իւր մէջ: Ուրեմն «կրօնի սկզբնաւորութիւն» գաղափարը «կրօնի էութեան» նման պարունակում է իւր մէջ կրօնի ամբողջ պրոբլեմը, որի առանձին խնդիրները մէկ մէկ քննութեան պիտի ենթարկուին: Իսկ այդ խնդիրները չորս են. կրօնի հոգեբանութիւնը, իմացաբանութիւնը, պատմափիլիսոփայութիւնը և մետափիզիկան: Այս չորս հետախուզութիւնների արդիւնքների համադրութիւնը կասէ մեզ, թէ ինչ է ներկայ գիտութեան ըմբռնումը կրօնի նկատմամբ և ինչ է այն օգնութիւնը, որ գիտութիւնը տալ կարող է կրօնական կեանքի և կրօնի զարգացման համար:

Ա. կրօնի հոգեբանութիւնը: Կրօնի հոգեբանութիւնը առաջին նախադրեալն ու հիմունքն է ամեն իմացաբանական աշխատանքի կրօնի նկատմամբ, ինչպէս որ տոհմաբանական հոգեբանական վերլուծութիւնը ամեն իմացաբանական հետազոտութեան հիմքն է: Պէտք է ամենից առաջ ճանաչել երևոյթը իւր իրականութեամբ և առանձնապատկութիւններով, նախ քան նրա արժէքի մասին խօսելու: Կատարելով տեսութեան թոյլ կողմն հէնց այս նախադրեալի նկատմամբ ցոյց տուած զանցառութիւնն է. և մինչև անգամ Շլայերմախերն էլ, որ յայտնի է իւր նուրբ հոգեբանական ըմբռնողութեամբ, շատ արագ կերպով սկսեց իւր կրօնի

*

տեսութեան մէջ ծնաւորդիական և իմացաբանական գաղափարներ մտցնել: Սակայն հոգեբանութեան դերը այստեղ շատ դժուար է երևոյթի խոշոր բազմազանութեան, մեծ ծաւալի և ներքին աշխարհի հետ ունեցած սերտ կապի պատճառով: Ամենաառաջին նպատակը պիտի լինի ըմբռնել երևոյթը դեռ ևս իւր ամբողջ պարզութեան (Naivität) մէջ, դեռ ևս չենթարկուած գիտական բացատրութեան ու զարգացման: Հոգեբանութիւնը պէտք է որոշէ, թէ որն է կենդանականը և մակերևութայինը երեւոյթի մէջ և որոնք են նրանց բնորոշ նշանները: Կենդանականը ամեն տեղ էլ Աստուածայինի ներկայութեան հաւատն է, որ զգացւում է որոշ պայմանների մէջ, — աստուածայինի գաղափարը նախադրւում է արդէն իբրև իրական — և այդ աստուածայինի ազդեցութեամբ յառաջ եկած առանձնայատուկ կրօնական զգացումն ու կամքը: Իսկ մակերևութայինը ամեն տեղ կրօնի բարոյական և սոցիալական տարրերն են, ամենից առաջ առասպելները, որոնք իսկապէս կրօն չեն, այլ միայն սերտ կերպով կապուած են նրա հետ:

Բայց հետազոտութիւնը կարող է կամ ազգերի հոգեբանութեան շաւղով կամ անհատական հոգեբանութեան ուղիով ընթանալ: Առաջին ուղղութեան մէջ հանդէս են գալիս գլխաւորապէս միատեսակ մասսայական երևոյթները, պաշտամունքի ձևերի միատեսակութիւնն ու օրէնքները և առասպելական մտածողութիւնը: Երկրորդ ուղղութեան մէջ գլխաւորը զգացմունքի խորութիւնն է, որը նոյնպէս ամեն տեղ միևնոյն ընդհանուր գիծն ունի, բայց որը իրական է միշտ և միայն անհատական առանձնայատուկութեան մէջ, և ուսանելու նիւթ է դառնում լոկ շնորհիւ որևէ ժամանակի կրօնական անձնաւորութեան և նրա ներքին կեանքի մասին եղած տեղեկութիւնների: Այս բոլոր դէպքերում մենք զգում ենք ուրիշների միանգամ արդէն զգացածը և աշխատում նկարագրել այդ հոգեկան գրութիւնը մեր սեպհական կրօնական զգացմունքի օգնութեամբ: Բոլոր

ըննութեան և հոգեբանական վերլուծութեան արդիւնքըն այն է ի վերջոյ, որ ամեն կրօնի նախնական երեւոյթը միատիքական է, այսինքն հաւատ դէպի գերմարդկային զրուութիւնների գոյութիւնն ու գործունէութիւնը և նրանց հետ յարաբերութիւն հաստատելու կարելիութիւնը: Էական գծերով ուրեմն ճշգրտում է կրօնի միատիքական տեսութիւնը, այն տարբերութեամբ միայն, որ նախ կրօնը մի կոնկրետ հայեացք ունի աստուածայինի եղանակի և գործունէութեան մասին, լինի այն յայտնութեան կամ աւանդութեան միջոցով ստացուած, այն ինչ միատիքական կրօնի տեսութիւնը ի վերջոյ այս հայեացքը մակերևութային է դարձնում և նրա փոխարէն դնում է մի առանձնայատուկ համատուածային մետաֆիզիկա:

Բ. Կրօնի իմացաբանութիւնը: Իմացաբանական ըննութեան նպատակն է պարզել կրօնի հոգեկան երևոյթի արժէքը ճշմարտութեան և իրական լինելու տեսակէտից: Գլխաւոր հարցն է այստեղ, թէ ինչ ձևով հնարաւոր է հոգեբանական իրողութիւններից եղրակացութիւն հանել կրօնի իրական արժէքի մասին: Այդ հարցի պատասխանը տալ կարելի է միայն ընդհանուր իմացաբանութեան միջոցով: Իսկ այդ հարցի պատասխանից յետոյ գալիս է երկրորդ հարցը՝ ինչ ծառայութիւն կարող է մատուցանել կրօնական կեանքի առանձնայատուկ շրջանում ճշմարիտ արժէքի այդպիսի մի հետախուզութիւնը: Յամենայն դէպս նա աւելի բան չէ կարող անել, քան թէ ցոյց տալ բանականութեան էութիւնից բղիսող մի ապրիորիական օրէնք կրօնական գաղափարների կազմութեան համար, որն իւր կողմից անշուշտ սերտ օրգանական կապակցութեան մէջ կլինի բանականութեան մնացած ապրիորիի հետ: Նա կարող է փորձել ապացուցանել միայն կրօնական գաղափարների կազմութեան անհրաժեշտութիւնը բանականութեան տեսակէտից, այլ ոչ թէ կրօնի առարկայի գոյութեան ապացոյցներ բերել: Առհասարակ իմացաբանութիւնը գործ չունի գոյութեան ապացոյցների հետ, նրա համար միակ հնարաւոր գոյութեան ապացոյցը այն բանականութեան

տեսակէտից անհրաժեշտութիւնը որոշելն է, որ գիտութեան բոլոր ճիւղերի՝ բնափիլիսոփայութեան, պատմութեան, բարոյագիտութեան, էստետիկայի և կրօնի մէջ հանդէս է գալիս տարբեր սկզբունքների գործունէութեամբ: Պէտք է զգոյշ լինել կրօնական գաղափարների իրականութեան ապացոյցը առանձին օբյեկտների գոյութեան ապացոյցների հետ չչփոխելու համար, որովհետև առանձին օբյեկտների ճանաչողութիւնը և ապացոյցը հնարաւոր է միւս օբյեկտների հետ ունեցած յարաբերութեան ըմբռնմամբ, այն ինչ կրօնական օբյեկտը իսկապէս մի օբյեկտ չէ միւսների նման: Այդ պատճառով ամենագլխաւոր խնդիրը այստեղ կրօնական ապրիորի բովանդակութիւնն ու էութիւնն է: Այդ ապրիորին ի հարկէ կապ պիտի ունենայ միւս ընդհանուր ապրիորիների հետ, իսկ որովհետև այդ միւս ապրիորիների մէջ ընդհանուր գիտակցութեան համար բարոյականն ամենագլխաւորն է և տրամաբանականն ու էստետիքականը միայն երկրորդական են, այդ պատճառով կրօնի իրական պարտադիր կարևորութիւնը կամ նրա բովանդակած ճշմարտութիւնը պարզելու համար կարևոր է որոշել նրա համերաշխութեան չափը բարոյականութեան և ապա նաև տրամաբանութեան ու էստետիկայի հետ: Մի կրօնական գաղափարի իրականութիւնը կարող է շատ ու քիչ լինել, նայելով թէ ինչ չափով է նա համապատասխան և համերաշխ ամբողջ գիտակցութեանը և արդեօք այդ գիտակցութեան մէջ առաջնորդի գեր չէ կատարում: Այդ հանգամանքի շնորհիւ հնարաւոր է տարբեր կրօններին տարբեր չափով իրականութիւն վերագրել: Սակայն գրանով մենք դառնում ենք կրկին դէպի կրօնի հոգեբանական ծննդաբանական իրականութիւնը և պէտք է ցոյց տանք, թէ կրօնի բովանդակած ճշմարտութիւնը ինչպէս է իրողութիւն դառնում այդ հոգեբանական ձևերի մէջ:

Գ. Կրօնի պատմափիլիսոփայութիւնը: Այդպիսով մենք վերադառնում ենք կրկին դէպի կրօնական կեանքի պատմական հոգեբանական իրականութիւնն ու բազմազանու-

թիւնը, որ ամեն տեղ որոշ կոնկրետ և դրական պատմական կազմութիւնների մէջ է հանդէս գալիս: Բայց այժմ էական պարտականութիւն է դառնում՝ ըմբռնել այդ բազմազանութիւնը յառաջ եկած մի ներքին միութիւնից և յետագայում դարձեալ մի նորմատիւ նպատակի ձգտող: Այդ կրօնի պատմափիլիսոփայութեան գործն է: Հեզելի վարդապետութիւնն այս տեսակէտից մինչև այսօր այդ խնդրի ամենահսկայական լուծումն է: Բայց այժմեան գիտութեան պահանջի համաձայն պէտք է խոյս տալ նրա զուտ մետաֆիզիքական փիլիսոփայական դրութիւնից (տիեզերական բանականութիւն): Առանց բնազանցութեան անկարելի է ի հարկէ այստեղ գործ տեսնելը, բայց պէտք է մի բնազանցութիւն ստեղծել, որ յառաջ է գալիս իրողութիւններից եզրակացութիւն հանելով և ոչ թէ մի մետաֆիզիկա, որ իւր եզրակացութիւնները հանում է բացարձակ էութիւնից: Պէտք է մի վախճանաբանական զարգացման օրէնք գտնել՝ ամենայն պատմափիլիսոփայութեան վերջին և ամենագլխաւոր գաղափարը ամեն դէպքում: Սրանով սկսում է սկզբունքային պատմափիլիսոփայական հետազօտութիւնը, որի նպատակն է զարգացման գաղափարի էութեան ու բովանդակութեան մասին վճիռ կայացնել և գլխաւորապէս տեղեկութիւն տալ բանական զարգացման տարբերութեան մասին՝ գիտակցութեան լոկ շարժումից ու յառաջախաղացութիւնից: Յատկապէս կրօնի գիտութեան համար խնդիրն այն է դառնում, թէ ո՞րն է կրօնական զարգացման վերջնական նպատակը, դէպի ո՞ւր է գնում այդ զարգացումը, դէպի մի պատմութիւնից ազատ ընդհանուր բանականութեան կրօն, դէպի միութիւնն ու խառնուրդ բոլոր եղած ճշմարտութիւնների, թէ դէպի դրական կրօնի զարգացումը: Միւս գլխաւոր հարցն է, թէ ինչ դիրք են բռնում և ինչ նշանակութիւն ունին կրօնական զարգացման համար արդի գլխաւոր կրօնները: Որովհետև վերջինների մէջ քրիստոնէութիւնը յամենայն դէպս ամենանշանաւորն ու ամենահարուստն է, այդ պատճառով էլ վերջին խնդիրը կլինի քրիստոնէութեան նշանակութեան և ապագայի խնդիրը:

Դ. Կրօնի մետաֆիզիկան: Սակայն կրօնը երբէք միայն կրօնական հաւատ յառաջ բերելու ու կազմակերպելու հոգեկան գործողութիւնը չէ. նա միևնոյն ժամանակ գրաւական կերպով հաստատում է իւր հաւատի օբյեկտի, Աստուծոյ գաղափարի գոյութիւնը: Իսկ Աստուծոյ գաղափարը մատչելի չէ ոչ մի այլ ճանապարհով, քան եթէ կրօնական հաւատով: Բայց նա պնդել է աշխատում մի այնպիսի իրողութիւն, որ պէտք է որևէ կերպով մնացած գիտական ճանաչողութեան հետ համաձայնութեան մէջ լինի, եթէ մարդկային բանականութիւնը մի ներքին միութիւն է ներկայացնում: Այդպէս սկսում է Աստուծոյ գաղափարի փիլիսոփայական ըմբռնումը, որն անշուշտ անհնար է արտածական մետաֆիզիկայի միջոցով, բայց որը պիտի ստացուի դարձեալ մետաֆիզիքական հետևութիւններ հանելով փորձնական աշխարհից: Բացարձակ իմացաբանական փիլիսոփայութիւնն էլ պէտք ունի այդպիսի բնազանցութեան, եթէ նա չէ ուզում պսիխոլոգիզմի և սիեպտիքականութեան մէջ մնալ: Սրանով կրօնի գիտութեան պրոսթիմները դառնում են սկզբունքային փիլիսոփայութեան կամ մետաֆիզիքական պրոբլեմներ: Այդ է պատճառը, որ մենք սկզբից և եթ մերժեցինք պողիտիւզմի տեսութիւնը և հետևեցինք իդէալիզմին, որից ոչինչ չէր մնայ կրօնի մէջ, եթէ դրական փիլիսոփայութեան նախադրեալները ճիշտ լինէին: Ապա երկրորդ գլխաւոր պրոբլեմն է այստեղ հաստատել, որ տիեզերքի հիմքի և բացարձակ գիտակցութեան յարաբերութիւնն իրենց մասնակի բովանդակութիւնների հետ այնպէս է, որ միշտ յառաջ գալ կարող են նոր սկզբնաւորութիւններ և իրողութիւններ, առանց որոնց ամեն կրօնական միտք լոկ խօսք է դառնում կամ անպտուղ միտիկա. մի խօսքով պուրալիզմի և ազատութեան պրոբլեմը հակառակ մոնիզմի, որ միայն ինքն իրեն հետ միշտ նոյնացող գոյութեան (Substanz) անհրաժեշտ ծաւալումն է ընդունում: Եթէ այդ նպատակին հասնենք, այն ժամանակ կրօնի այս մետաֆիզիկան ոչ թէ միայն մի ջատագովութիւն կլինի արդէն հաստատուն

և միանգամ ընդունուած Աստուծոյ գաղափարի համար, այլ միևնոյն ժամանակ Աստուծոյ գաղափարի հիմնական վերակազմութիւն և համերաշխութիւն նորագոյն գիտական աշխարհայեացքի հետ:

Այսպիսի կրօնի ամբողջութիւնը քննութեան նիւթ դարձնող, կրօնի գիտութեան գործն ու նշանակութիւնը այն է, որ նրա միջոցով յետ է մղուում հին եկեղեցական հեղինակաւոր ուսմունքների ազդեցութիւնը և համբերատարութեան օգին իշխել է կարողանում: Սակայն նրա դրական միացուցիչ գործունէութիւնը մինչև այժմ շատ աննշան է: Կարելի էր սպասել, թէ նրա միջոցով հաշտութիւն և համերաշխութիւն կստեղծուի կուլտուրական մարդկութեան մէջ, բայց այդ տեսակէտից կրօնական և կրօնա-գիտական կոնգրեսները մինչև այսօր շատ քիչ բան են տուել և դժուար թէ տան էլ: Առհասարակ այդպիսի մեծ պայքարները իրենց վճիռն են ստանում մարդկութեան մէջ ոչ թէ գիտութեան միջոցով, այլ աւելի տարերային ուժերիւ Մեր նկարագրած կրօնական գիտութիւնը Եւրոպական կուլտուրայի ստեղծագործութիւնն է և այդ պատճառով էլ նշանակութիւն ունի միայն կուլտուրական այդ շրջանի համար:

Սակայն այստեղ էլ նրա ազդեցութիւնը հաշտութիւն յառաջ չէ բերել: Մի կողմից նա պատճառ է դարձել նորագոյն աշխարհի մի մեծ մասի կրօնից բոլորովին հեռանալուն, գիտական միջոցներ ընձեռելով նրան պրոպագանդա անելու կրօնի դէմ: Միւս կողմից նա միջոց տուեց հրէական և քրիստոնէական եկեղեցիներից հեռացածներին հետևելու մի ընդհանուր անժամանակ, անպատմական բանականութեան կրօնի, որը տարբեր անհատների և շրջանների մէջ դարձեալ շատ տարբեր է և չի կարողանում մի զօրեղ կրօնական շարժումն յառաջ բերել: Վերջապէս նա ազդեցութիւն ձեռք բերեց զանազան դաւանութիւնների քրիստոնէական աստուածաբանութեան վրայ և այդպիսով մի բուռն պայքար մտցրեց աստուածաբանու-

Թեան մէջ, մեծ զարկ տուեց նորագոյն քրիստոնէութեանը՝ այնպէս որ այժմ կարելի է խօսել քրիստոնէութեան վերակազմութեան և վերանորոգութեան մասին բոլորովին ուրիշ հիմունքներէ վրայ, քան թէ մինչև այժմ եղած եկեղեցականն էր:

Որովհետև կրօնը իւր ամբողջ զօրութիւնը ծաւալել կարող է միայն իբրև գրական կրօն, իսկ Եւրոպայում և Ամերիկայում դեռ քրիստոնէութիւնն է միակ իրական կրօնական զօրութիւնը, պէտք է ընդունել, որ քրիստոնէական կրօնի վերակազմութեան համար մատուցած այս ծառայութիւնն է եղել ցարդ կրօնի գիտութեան ամենամեծ գործը:

2

Յ Ա Յ Տ Ա Ր Ա Ր Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Հոյս է տեսել և վաճառում է

Արքայն Իրենիոսի (Երանոսի) հետևողին առաքելոց

ՅՈՅՅՔ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՔԱՐՈԶՈՒԹԵԱՆՆ

Նորագիւտ հայերէն թարգմանութիւն նախնեաց. հրատարակեցին և գերմաներէնի վերածեցին

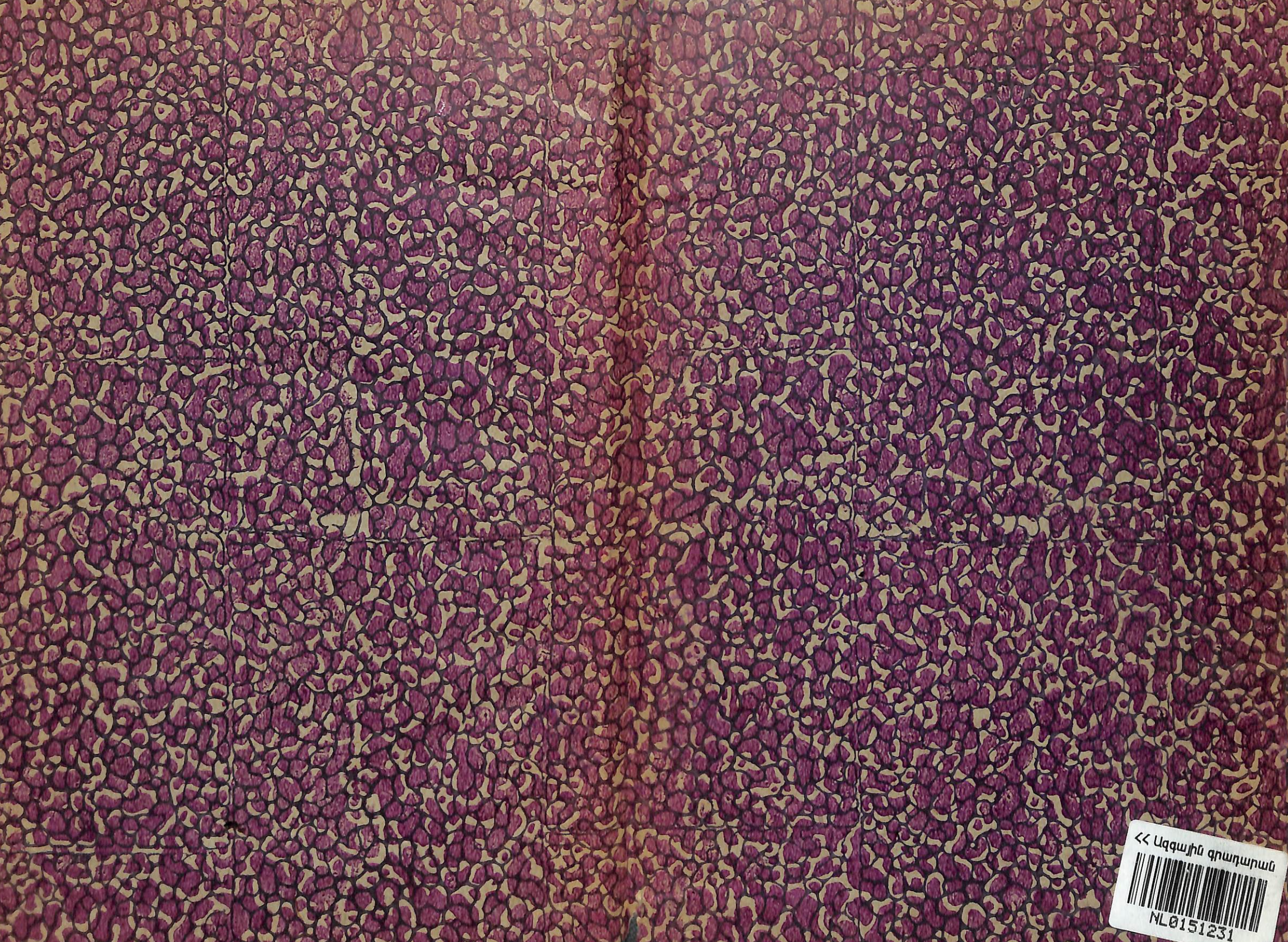
**Լից. Դր. Կարապետ Վարդապետ
և**

Լից. Դր. Երուանդ Վարդապետ

Լայպցիգ. 1907. ՎՊՈՒ+137 էջ. Գինն է 3 ռուբլի.

Դիմել էջմիածին՝ Երուանդ Վարդապետին.

« Ազգային գրադարան
NL0151231

